

УДК 94 : 351.74 (477.43/.44) «1937/1938»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.169>

Олег Бажан*

МАСОВІ ОПЕРАЦІЇ НКВС У СКВИРСЬКОМУ РАЙОНІ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ 1937–1938 РР.: ВИКОНАВЦІ ТА ЖЕРТВИ

Анотація: У статті висвітлюється механізм реалізації каральної політики сталінського режиму в Сквирському районі Київської області у добу Великого терору через призму діяльності низової структури радянських органів державної безпеки. На основі аналізу архівно-слідчих справ Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки реконструйовано хід і масштаби політичних репресій 1937–1938 років в оперативному секторі районної ланки Управління державної безпеки Наркомату внутрішніх справ УРСР. Показано роль і місце конкретних виконавців репресивної політики радянської влади у Сквирському районі Київської області.

Ключові слова: Сквирський район Київської області, політичні репресії, органи державної безпеки, позасудові органи

Діяльність радянських органів державної безпеки у добу Великого терору на теренах України викликає неабиякий інтерес громадськості та науковців¹. Як правило дослідники фокусують основну увагу на функціонуванні республіканського й обласних органів НКВС в умовах масштабної кампанії масових репресій, практично не торкаючись районної ланки системи громадської безпеки та контролю за населенням². Насправді периферійні підрозділи Наркомату внутрішніх справ були виразниками могутності радянського тоталітарного режиму, уособленням державного терору районного масштабу. Вибір в якості дослідження політичних репресій у масштабах Сквирського району (з 2020 р. у складі Білоцерківського р-ну) Київської області зумовлений наявністю національного банку репресованих «Реабілітовані історією» у столичному регіоні, вивченням архівно-слідчих

* Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України (Київ, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>; e-mail: bazhanclio@ukr.net

¹ Бабенко Л. Органи державної безпеки у структурі взаємовідносин держави і православної церкви в Радянській Україні (1918 – середина 1950-х рр.): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2015. 40 с.; Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції. Матеріали круглого столу 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Поджур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 469 с.; Шаповал Ю.І., Богунов С.М., Золотарьов В.А. та ін. Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. Київ: «Либідь», 2009. 544 с.

² Гула С.А. Функціонування радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.): дис... канд. іст. наук. Київ, 2019. 265 с.; Жезцький В.Й. Політичні репресії на Поділлі в 20–30-х рр.: загальні тенденції і регіональні особливості: дис... канд. іст. наук. Київ, 1997. 182 с.; Поджур Р. «Великий терор» на Вінниччині (1937–1938 рр.): діяльність територіального апарату органів державної безпеки, стереотипи світогляду чекістів // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд: Матеріали міжнар. наук. конф. (м. Вінниця, 21–22 листопада 2009 р.) / Відп. ред. М. Тяглий. Київ: НІОД, 2012. С. 54–76; Рафальська Т. «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 р. – листопад 1938 р.): дис... канд. іст. наук. Київ. 2010. 197 с.

справ, порушених місцевим райвідділом НКВС у 1937-1938 роках, матеріалів розслідування злочинів чекістів на Київщині у період так званої «Беріївської відлиги» (кінець 1938 – 1939 рр.).

Скви́рський район (адміністративна одиниця площею 0,7 тис км²) на південному заході Київської області до складу якого на середину 1930-х років входило селище міського типу Сквир, 29 сільських рад³, у документації радянських органів державної безпеки характеризувався як регіон зі значною концентрацією «петлюрівсько-бандитського елементу»⁴. В орієнтуваннях для оперативних співробітників Управління Наркомату внутрішніх справ УРСР по Київській області зверталася увага на «засміченість» смт. Сквири та навколишніх сіл представниками українського антибільшовицького спротиву в першій половині 1920-х років, зокрема учасниками ліквідованих повстанських загонів отаманів Трейка, Холоденка, Следзівського⁵. З настановами проводити більш жорстку каральну політику більшовицької партії щодо замаскованих представників контрреволюційного повстанського руху, до райцентру Київської області у листопаді 1936 р. в якості начальника Сквирського райвідділу НКВС прибув лейтенант державної безпеки Оскар Савелійович Флейшман (20.01.1899 - ?). Ознайомившись упродовж двох тижнів з оперативним архівом, у тому числі з агентурною розробкою «Педагоги Сквирщини»⁶, розпочатої ще у середині 1920-х років, очільник місцевого райвідділу НКВС став домагатися аудієнції у секретаря Сквирського районного партійного комітету Федора Коханенка. Під час зустрічі Оскар Флейшман зажадав від місцевої влади виділення йому для проживання у райцентрі особняка (невдовзі отримав квартиру, на ремонт якої вимагав з бюджету 2 000 крб.) і принагідно поінформував партійного керманіча Сквирщини про наявний компрометуючий матеріал на членів партії та висловив занепокоєння, що серед освітян району «35% є бандитами-петлюрівцями»⁷.

Ретельно зібраний компромат на районну партноменклатуру та її зв'язок з «неблагонадійним елементом» ліг в основу доповідних записок Оскара Флейшмана, надісланих на адресу обласного управління НКВС по Київській області у березні 1937 р. Підготовка чекістами конфіденційної інформації про упущення, помилки та правопорушення у роботі партактиву Сквирщини лягало у намічене русло першої фази Великого терору (1936 – початок 1937 рр.), сфокусованого, перш за все, на представників партійно-державного апарату. Тональність повідомлень керівника Сквирського райвідділу НКВС також відповідала змісту доповідей і виступів на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. про те, що Країна Рад «наповнена шпигунами, диверсантами та шкідниками, що пролізли на керівні посади».

Небезпечні «хмари» згустилися над секретарем Сквирського райкому КП(б)У Ф.Г. Коханенком, директором машинно-тракторної станції Гуляєм, яких О. Флейшман звинуватив у зв'язках з куркульством. Внаслідок службової перевірки Федора Григоровича

³ ССРСР. Административно-территориальное деление союзных республик. Москва, 1938. С. 155.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 462. Арк. 3, 46.

⁵ На защите революции. Из истории Всеукраинской ЧК 1917-1922 гг. Сб. док. и материалов / За ред. Бачинского П.П. и др. Киев: Изд-во Политической литературы Украины, 1971. С. 157.

⁶ Барцьось В. «Педагоги Сквирщини» // Сквир І Форум. URL: <https://www.facebook.com/groups/skviraforum/permalink/2269054509844314/>

⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 3. Арк. 73.

Коханенка було звільнено від обов'язків секретаря районного партійного осередку (інкримінувалося просування так званого куркульського елемента на відповідальні посади у райспоживспільці та сфері освіти Сквирського району Київської області⁸) та запропоновано посаду заступника начальника Київського обласного управління землевпорядкування. Таким чином, ініціювавши закритий розбір справи партфункціонера Ф.Г. Коханенка, чекіст О.С. Флейшман продемонстрував пильність у межах довіреної йому ділянки роботи, а зібрані компрометуючі матеріали на місцевого громадського діяча поклав на певний час під сукно.

Формулярний облік антирадянських елементів (на березень 1937 р. у місцевому підрозділі держбезпеки перебувало 137 справ⁹), списки громадян, скомпрометованих своїми зв'язками з особами, котрі розроблялися за агентурними справами та справами-формулярами упродовж 1920-1930-х рр., інші документи оперативно-службової діяльності стануть у нагоді співробітникам Сквирського райвідділу НКВС для розгортання масових чекістських операцій влітку 1937 р. Махових репресій було запущено у дію після того, як на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. було ухвалено 19-сторінковий «Оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ Союзу РСР № 00447 про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». Згідно із затвердженим оперативним наказом, старт каральної акції на теренах Української РСР визначено 5 серпня 1937 р., а її тривалість – не більше 4 місяців.

Сквирський районний відділ НКВС отримав завдання заздалегідь розробити порядок конвоювання затриманих громадян, маршрути слідування з села до пунктів концентрації арештованих, провести посилену інформаційно-агентурну роботу та мобілізацію партійного, комсомольського і колгоспного активу по селах з метою уникнення ексцесів у процесі репресивної акції. Для забезпечення плану спеціальних чекістських операцій у серпні 1937 р. було мобілізовано весь резерв управління держбезпеки й оперативний склад міліції Сквирського райвідділу НКВС. Так, до слідчої роботи по лінії управління держбезпеки було залучено чимало співробітників міліції: оперуповноважений відділу кримінального розшуку Іван Береговий, помічник оперуповноваженого кримінального розшуку Микола Романов, дільничний інспектор Михайло Кривцов, пожежний інспектор Гліваковський, автоінспектор Сорокін, інструктор РАГСу Іван Дмитришин, начальник БИР райвідділу НКВС Гальчинський¹⁰.

Для координації зусиль під час проведення «куркульської операції» були організовані міжрайонні оперативно-слідчі групи НКВС, які мали базуватися у колишніх окружних центрах, або іншому населеному пункті регіону – так званому «кущі» з розвинутою транспортною інфраструктурою та наявністю спеціального приміщення для утримання великої кількості ув'язнених. Міжрайонні оперативно-слідчі групи, утворені, як правило, при районних, міських відділах регіональних управлінь НКВС, отримали широкі повноваження: здійснювати арешти, провадити слідство та власними силами виконувати смертні вироки над «ворогами народу» у межах визначеного оперативного сектора. Управління НКВС по Київській області у розпал літа 1937 р., сформувало сім міжрайонних

⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 1. Арк. 60.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 31.

¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 1. Арк. 160.

оперативно-слідчих груп, які базувалися у містах Києві, Житомирі, Коростені, Черкасах, Умані, Білій Церкві¹¹, Новоград-Волинському. Райвідділу НКВС, очолюваному О.С. Флейшману, було частково дозволено проводити слідство безпосередньо у смт. Сквирі та сусідній Білій Церкві¹², де дислокувалася міжрайонна оперативно-слідча група під керівництвом старшого лейтенанта державної безпеки Якіма Пилиповича Поясова¹³.

Реалізація наказу № 00447 у Сквирському районі, в якому переважав аграрний тип економіки, була сфокусована в основному на сільське населення. У камерах попереднього ув'язнення у смт. Сквирі та Білоцерківській тюрмі опинилися, насамперед, розкуркулені селяни, які повернулися до рідних домівок з місць заслання та кримінальний елемент. Незважаючи на антикуркульську спрямованість чекістської операції, арешту зазнали також «контактери з іноземцями», «учасники внутріпартійної опозиції», члени дореволюційних політичних партій, «колишні білі». У рамках «куркульської операції» у другій половині 1937 р. співробітники периферійного осередку долучилися до викриття контрреволюційної фашистської організації, яка розгорнула свою діяльність у Сквирському, Ружинському, Погребищенському районах Київської області. За версією чекістів: організація була створена у 1928 р. «видними націоналістичними діячами, які використовували в контрреволюційних цілях легальні можливості, так зване "Бурякове Товариство"»¹⁴. Фігурантів справи налічувалося 19 осіб, яких було засуджено до розстрілу.

Відповідно до оперативного наказу № 00447 НКВС СРСР, репресіям підлягав і контрреволюційний церковний актив. Опираючись на дані оперативного обліку восени 1937 р., низовою структурою НКВС було заарештована група з числа баптистів у кількості 11 осіб¹⁵. Не уникло переслідувань з боку радянських репресивних органів і православне духовенство. Комісією при НКВС СРСР і Прокуратурі СРСР 16 листопада 1937 р. засуджений до розстрілу священник у с. Красноліси Сквирського району Сергій Верховський¹⁶. Як представника реакційного духовенства Трійка при УНКВС по Київській області 28 грудня 1937 р. засудила до страти служителя культу з смт. Сквири Никанора Плюща¹⁷.

У лютому 1938 р. була викрита «диверсійна» організація церковників-тихонівців, створена колишнім священником Сквирської Успенської церкви, благочинним Олександром Караванським, до складу якої входили служителі культу Сквирського, Попельнянського та Велико-Половецького районів Київщини: Іван Белявський (житель смт. Сквири), священник цвинтарної церкви у с. Домантівка Сквирського району Микола Клепацький, священник без приходу Федір Верпахівський (уродженець і житель смт. Сквири), псаломщик Іларіон

¹¹ Про діяльність Білоцерківської міжрайонної оперативно-слідчої групи йдеться в книзі «Сосни замістьobeliskiv. Білоцерківський мартиролог» (Упоряд. В.О. Коломієць. Біла Церква: Білоцерківське добровільне товариство незаконно репресованих, ТОВ Білоцерківдрук, 2015. 712 с.)

¹² Відстань між Сквирію та Білою Церквою становить 36 км.

¹³ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Особова справа № 5200. Арк. 10.

¹⁴ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937-1938 рр. У 2-х частинах / Упорядн.: С. Кокін, М. Юнге; Ред. кол.: О. Довбня, М. Юнге, Р. Біннер, С. Кокін, Б. Бонвеч, І. Смирнова, Г. Бордюгов. Ч. 1. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 365.

¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 1. Арк. 56.

¹⁶ Реабілітовані історією. Київська область. Книга друга. Київ: Основа, 2007. С. 753.

¹⁷ Ibid. С. 776-777.

Кудрицький (житель смт. Сквири), Роман Кислий (житель с. Малі Єрчики Сквирського р-ну), Григорій Фастовщук (житель с. Шамраїв Велико-Половецького р-ну), Автаном Швалюк (житель смт. Сквири), псаломщик Петро Яроцький (житель с. Кривошіїнці Сквирського р-ну), Устим Висоцький (житель с. Піски Сквирського р-ну), Давид Мелешко (житель смт. Сквири), Пимен Базилевський (житель м. Києва)¹⁸.

На початку жовтня 1938 р. за «проведення контрреволюційної агітації, впровадження в маси націоналістичних почуттів, домаганні відновлення раніше закритих українських церков» до 8 років виправно-трудоих таборів засуджено колишнього диякона УАПЦ з с. Каленна Сквирського району Родіона Гуцала¹⁹.

Одночасно з кампанією ліквідації «куркульського підпілля» співробітниками держбезпеки проводилися каральні заходи спрямовані проти «інонаціонального елементу», представників національних громад, які проживали на теренах Сквирського району. Наприкінці липня 1937 р. до смт. Сквири й інших структурних підрозділів НКВС на Київщині надійшов циркулярний лист наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського, в якому вимагалось скласти списки осіб німецької національності згідно наказу № 00439 НКВС СРСР від 25 липня 1937 р., провести облік усіх «зв'язків» (службові та приватні контакти) німецьких підданих з місцевими мешканцями. Зібрані заздалегідь відомості оперативного обліку слугували розгортанню арештів різних категорій німців як ворожого «національного контингенту». На підставі анкетних даних на жителів с. Тхорівка Сквирського району зоотехнік Енгеля Володимира Карловича та садівника Наеля Йогана Юрійовича позасудовий орган НКВС (так звана «двійка») 19 листопада 1937 р. засудила осіб німецької національності до розстрілу²⁰.

Антипольська операція радянських спецслужб розпочалася 11 серпня 1937 р. після того, як набув чинності оперативний наказ НКВС № 00485 і регіональні підрозділи держбезпеки отримали «Закритого листа про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, поразницьку й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР». Кримінальні справи, порушені Сквирським райвідділом НКВС за «польською лінією», були як груповими, так і індивідуальними. Жертвами етнічної чистки у регіоні в часи Великого терору стали близько 60 осіб польської національності: Вацлав Башинський (проживав у с. Пищики Сквирського району); Емілія Врублевська з с. Андріївка Сквирського району; механік Великополовецької МТС Бенедикт Гурський; мешканці смт. Сквири: безробітна Марія Козловська, одноосібник Яник Марусаж²¹; подружжя Генріха та Броніслави Гризовських, машиніст Сквирського пункту «Заготзерно» Юрій Кочмарик, член артілі «Шкірвироби» Віктор Марцинківський, працівник робітничого кооперативу Єразм Марцинківський, бухгалтер селекційної станції Петро Марцинківський, рахівник «Червоний харчовик» Михайло Чучвара, домогосподарка Марія Шабловська, колгоспник

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі –ЦДАГОУ). Ф. 263. Спр. 43178. Т. 2. Арк. 176, 184, 189.

¹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Спр. 63966. Т. 2. Арк. 32-33.

²⁰ Реабілітовані історією. Київська область. Книга друга. Київ: Основа, 2007. С. 760, 772.

²¹ Під час допиту Яник Марусаж зізнався слідчому Івану Береговому, що був завербований польським консулом в націоналістичну повстанську організацію. У вересні 1937 р. комісією при НКВС СРСР і Прокуратури СРСР засуджений до розстрілу (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 2. Арк. 16; Реабілітовані історією. Київська область. Книга третя. Київ: Основа, 2011. С. 927.

Сергій Шиманський; жителі с. Самгородок Сквирського району Адам Кондзерята, Сильвестр Раковський; працівники Шамраївського цукрового заводу Степан Кочмарик, Антон Мазур, Франц Малецький, Мар'ян Мачковський, Андрій Мельцарик, Микола Редванський²²; подружжя Евеліни та Тита Кухарських, колгоспники Володимир Никлевич, Марія Петровська, Гаврило П'ясецький, Іван Юрковський, Франк Ястремський, Андрій і Броніслав Шиманські, учитель неповної середньої Нарцис Телешівський, брати Болеслав і Гнат Петровські з с. Безпечна Сквирського району; робітник радгоспу у с. Оріховець Сквирського району Іван Кучинський; колгоспники з с. Антонів Сквирського району Станіслав Лопата та Яків Любас; завідувач гаражу у радгоспі у с. Шамраївка Сквирського району Кирило Мазуркевич; завідувач буфету Шамраївської споживчої кооперації Мечислав Марцинківський; робітник дорожнього будівництва у с. Шамраївка Сквирського району Антон Марчевський; працівник бурякорадгоспу у с. Руда Сквирського району Кароль Мельцарик; житель с. Пищики Антон Місіль; подружжя з с. Дулицьке Сквирського району Теофіл і Марія Пригоцькі; учителька середньої школи у с. Кривошіїнці Сквирського району Софія Сергієвська; завідувачка готелю у с. Великополовецьке Марія Рибицька-Смольницька; безробітний з с. Кам'яна Гребля Сквирського району Володимир Словек; колгоспник з с. Рогізна Сквирського району Яків Цендревич²³.

Майже синхронно з «польською операцією» 17 серпня 1937 р. розпочалася репресивна кампанія стосовно емігрантів і перебіжчиків з Румунії до Молдавської АСРР та України. Основний «оперативний удар» у ході «румунської операції» НКВС припав на терени МАСРР, Одеської та Вінницької областей. На Київщині упродовж другої половини серпня – грудня 1937 р. по лінії румунської контрреволюції та шпигунства заарештували 149 осіб. До списку виявлених румунських шпигунів у столичному регіоні було включено уродженця с. Казенні Холохори Бессарабської губернії, колгоспника із с. Чубинці Сквирського району Василя Михайловича Калуцького. Його переписка з родичами з Румунії, відвідування польського консульства стало приводом до порушення кримінальної справи та засудження наприкінці листопада 1937 р. на підставі оперативного наказу НКВС № 00485 до розстрілу²⁴.

На районному рівні чекісти здійснювали спроби сфабрикувати міфічні антирадянські організації, подібні показовим процесам над ворогами народу на союзному та республіканському щаблях. Восени 1937 р. посадові особи місцевого органу держбезпеки шляхом катувань, примусили керівника військової підготовки Сквирського сільськогосподарського технікуму Антона Богданова, інструктора Сквирського районного відділу освіти Сергієнка, секретаря районної спілки початкових шкіл Кирила Юрченка, учителів середніх шкіл смт. Сквири Володимира Домазара, Георгія Зубрицького та Федора Юшка зізнатися у причетності до підпільного антирадянського угруповання серед освітян району²⁵. Зусиллями слідчого Івана Берегового було сфабриковано справу на колишніх співробітників царської жандармерії (мешканців сіл Цапівка, Терешки, Кривошіїнці

²² ЦДАГОУ. Ф. 263. Спр. 52768. Т. 2. Арк. 46.

²³ Реабілітовані історією. Київська область. Книга друга. Київ: Основа, 2007. С. 750, 756, 764-766, 768-771, 775, 777-780, 782, 785-786, 789.

²⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Спр. 60804. Т. 2 Арк. 17.

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 1. Арк. 75, 160.

Сквирського району Л. Ракацило, Кислого, Малого), яку у травні 1938 р. було розглянуто у Київському обласному суді²⁶. У червні 1938 р. слідчими Сквирського райвідділу було «сконструйовано» групову кримінальну справу на 39 осіб (Федір Коханенко (колишній секретар Сквирського райкому КП(б)У), Іван Залевський (завідувач районним земельним відділом), Саватій Федай (інструктор бджільництва земвідділу Сквирського району), Фока Четверик (агроном Сквирської МТС)²⁷ та інші особи переважно представники районного та сільського активу, які нібито входили до районної ланки української повстанської організації під орудою колишнього голови виконавчого комітету Київської обласної ради Марка Василенка²⁸.

Робота над науково-документальною серією книг «Реабілітовані історією. Київська область» дозволила виявити 338 жителів Сквирського району, які зазнали переслідувань доби Великого терору. Число розстріляних у зазначеному регіоні під час проведення масових чекістських операцій склало 235 осіб – це приблизно дві третини від числа усіх засуджених на підставі директив, циркулярів, лімітів, спущених «зверху» республіканським керівництвом радянськими органами державної безпеки.

Загальне керівництво масовими чекістськими операціями у межах Сквирського району Київської області здійснював О. Флейшман, який вимагав від слідчих (оперуповноваженого, сержанта держбезпеки Автона Антонця; помічника оперуповноваженого, сержанта держбезпеки Олексія Максютенка; працівників міліції Івана Берегового, Миколи Романова, Михайла Кривцова) виконання розпоряджень заступника начальника УНКВС Київської області, капітана держбезпеки Льва Йосифовича Рехімана, озвучених наприкінці липня 1937 р. на нараді у Білоцерківському оперативному секторі: «1) у протоколах допиту свідків повинно бути записано про здійснення заарештованим антирадянської агітації, поразницьких настроях і терористичних проявах. 2) звинувачений повинен підтвердити свою антирадянську діяльність в минулому, фактах контрреволюційного прояву на сьогоднішній час, а також домагатися у звинуваченого показів про участь у контрреволюційній організації та розвороті на інших учасників. Метод допиту звинуваченого повинен бути, як правило, якщо звинувачений не визнає свою приналежність до к.р. організації та винуватість до тих пір допитувався безперервно поки він не давав покази про участь у к.р. організації»²⁹.

Отримавши дозвіл від Київського обласного управління НКВС на максимальне спрощення кримінально-процесуальних процедур у ході масових каральних акцій літа-осені 1937 р., низинна ланка системи держбезпеки у Сквирському районі заходилася реалізовувати усі наявні справи-формуляри, агентурні матеріали на контрреволюційний елемент (офіційна та неофіційна інформація про переписку окремих персон з закордоном, причетність осіб до соціально-ворожих угруповань, вчинення громадянами антирадянських дій). У проведенні окремих репресивних акцій співробітники держбезпеки

²⁶ Ibid. Т. 2. Арк. 16.

²⁷ У матеріалах кримінальної справи Ю. Коханенко проходить як організатор Сквирської контрреволюційної повстанської організації. У тюрмі НКВС він просидів один рік і 4 місяці. Наприкінці листопада 1938 р. постановою Управління НКВС по Київській області Ю. Коханенка було звільнено з під-варти. І. Залевського, С. Федея, Ф. Четверика як учасників антирадянського угруповання 26 жовтня 1938 р. Особливою нарадою НКВС СРСР засуджено до 8 років виправно-трудових таборів (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 2. Арк. 230).

²⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 2. Арк. 108-109, 112.

²⁹ Ibid. Арк. 80.

опиралася не лише на анкетний принцип і «списки потенційних ворогів», а й на інформацію представників органів влади на місцях. Роль штатних свідків виконували голови сільрад і керівники колгоспів. Оперативні співробітники райвідділу НКВС часто густо вимагали у представників сільського активу чисті бланки зі штампами та печаткою сільради з метою залучення до кримінальної справи хибних характеристик на заарештованих осіб. Свідків змушували розписуватися на чистих бланках протоколів допиту, після чого слідчий писав необхідні покази³⁰.

Технологію слідства у період Великого терору докладно описав дільничний інспектор Сквирського райвідділу міліції Михайло Кривцов: «На нарадах, які проводив Флейшман, як правило ставилося одне й те саме, це про ведення слідства. При цьому Флейшман говорив, що для арешту людей, а заарештовуватимуться будуть в минулому офіцери, баптисти і т.д. то для них санкції прокурора не потрібно і кого потрібно арештувати помуповноважений Максютенко³¹ подасть списки. Таким чином, завжди при арештах секретар РВ НКВС (Нудненко – авт.) виписував ордери і арешти зазвичай проводились вночі. Установка Флейшмана була допитувати свідків і писати протоколи допиту, взагалі не конкретно, так як Трійка і Особлива нарада більше звертали на покази свідків тому, говорив Флейшман в протоколах більше всього потрібно писати про антирадянську агітацію... Крім того, говорив Флейшман, потрібно обов'язково до протоколу записувати розповсюдження обвинуваченим провокаційних чуток про наближення війни з Німеччиною та возвеличення фашистського режиму. Приблизно в кожному протоколі допиту свідка фігурували ці дані... Ті ж самі справи, які оформлялися на Спецколегію Облсуду підбиралися свідки, які могли виступити в суді. Попередньо ці свідки інструктувалися Флейшманом як говорити на суді. Подібним чином усіма співробітниками і провадився допит свідків і ті протоколи, які не мали даних, зазначених вище, Флейшманом нищилися і знову співробітники виїздили на село для додаткового допиту того чи іншого свідка. Улюблений вираз Флейшмана був «потрібно більше писати про агітацію біля кооперації»... Метод допиту звинувачених рекомендувався такий самий, при чому матеріалом для справи зазвичай слугувала справа-формуляр з якої черпався протокол допиту звинуваченого. Крім того, було доведено таке правило Флейшманом, що заарештованих потрібно ставити на конвеєр, тобто на стійку і тримати до тих пір, поки вони не почнуть писати покази»³².

Беззаконня місцевих співробітників держбезпеки стало предметом спеціального розгляду вищестоящих інстанцій лише після виходу постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», яка поклала край масштабним соціальним чисткам у Країні Рад. У нормативно-правовому акті акцентувалася увага на головних недоліках у роботі НКВС і прокуратури під час «нещадної боротьби з усіма ворогами СРСР»: спрощений порядок провадження кримінальних справ; відсутність належно організованої роботи слідства; легковажне ставлення співробітників держбезпеки та прокуратури до арештів громадян³³. У ході політико-ідеологічної кампанії з виправлення «помилко» у виконанні оперативних наказів НКВС СРСР про масові репресивні акції О.С. Флейшмана у лютому 1939 р. було звільнено з лав НКВС. Колишній

³⁰ Ibid. Арк. 34.

³¹ Йдеться про сержанта держбезпеки Сквирського райвідділу НКВС Олексія Борисовича Максютенка.

³² Ibid. Арк. 139-140.

³³ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938 / Сост. В.Н. Хаустов и др.; Междунар. фонд «Демократия» (Россия); Изд-во Йельского ун-та (США). Москва: Материк, 2004. С. 608.

начальник Сквирського райвідділу НКВС переїздить до Одеси. У приморському місті з квітня 1939 р. до дня арешту (5 лютого 1940 р.) Оскар Савелійович керував дієтичною фабрикою. У постанові на арешт від 1 лютого 1940 р., затвердженій начальником УНКВС Київської області капітаном держбезпеки М. Романчуком, мотивація необхідності утримання колишнього чекіста за ґратами була сформульована у короткій тезі: «Працюючи в 1938 р. начальником Сквирського РВ НКВС Флейшман грубо порушував революційну законність, фальсифікував слідчі справи, штучно створював контрреволюційні організації. В результаті вказаних злочинних дій Флейшмана неправильно засуджена низка чесних комуністів, агрономів, активістів колгоспників»³⁴.

У процесі перевірки архівно-слідчих справ, допиту осіб, які брали участь у слідчих діях у 1937-1938 рр., опитуванні колишніх арештантів і свідків з'ясувалося, що за прямими вказівками О. Флейшмана до заарештованих осіб застосовувалися фізичні засоби впливу: побиття шомполами, ніжками стільців та іншими предметами, стійка-конвеєр тривалістю до 8 діб, внаслідок чого в'язні зголошувалися давати на себе неправдиві свідчення. Використання психологічного та фізичного насильства під час допитів підозрюваних осіб підтвердив міліціонер Сквирського райвідділу міліції Захарій Севериненко: «В 1938 р. я залучався на допомогу слідчій роботі по РВ НКВС. Мені доводилось охороняти заарештованих, які знаходилися на конвеєрі і стійці. Крім того заарештованих змушували робити присідання, при чому якщо арештований не міг цього робити, то Флейшман заходив до кімнати і говорив мені: «не давайте арештованому сідати, хай робить присідання»... Якщо заарештований падав, то ми його знову змушували робити присідання. Зазвичай заарештовані стояли не менше чим три доби»³⁵.

Часто-густо керівник районної структури держбезпеки вдавався до підтасовок і фальсифікацій протоколів допитів свідків. Про фабрикацію слідчих справ О. Флейшманом йдеться у свідченнях начальника Сквирського райвідділу міліції Дороніна: «У Флейшмана була форма запитань, яка повинна була висвітлюватися по кожній окремо взятій справі. Деякі слідчі писали протокол допитів під диктовку Флейшмана, особливо ті місця, де говорилося про контрреволюційну діяльність заарештованого»³⁶. У який спосіб О. Флейшман вдавався до спотворення кримінально-процесуальних документів повідав помічник оперуповноваженого кримінального розшуку райвідділу м. Сквири Микола Романов: «Співробітникам, які працювали на слідстві, в тому числі і мені, Флейшман давав установку, що в кожному свідченні свідка повинно бути обов'язково... Дуже часто Флейшман рвав протоколи свідків, які записувалися мною не так як він говорив, тому Флейшман шукав на окремому папірці зміст протоколу і вручав мені, щоб дослівно переписати це в протокол допиту свідка. Крім того, були штатні свідки, які допитувалися по багатьом справам. Мали місце такі випадки, що я давав свідкам розписатися на чистих бланках протоколів, а потім писав їх покажи... Флейшман дуже грубо поводився зі співробітниками, ляв вульгарними словами, залякував арештом і судом, якщо ми не будемо виконувати його вказівки та настанови у слідчій роботі»³⁷.

Проаналізувавши «ворожі методи» оперативно-слідчої роботи у Сквирському райвідділі НКВС, уповноважений УНКВС Київської області Новиков виписав наприкінці березня 1940 року ордер на арешт колишньому підлеглому О. Флейшмана – дільничному

³⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 1. Арк. 2.

³⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 3. Арк. 80.

³⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 3. Арк. 104.

³⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 2. Арк. 2-3.

інспектору міліції Михайлу Михайловичу Кривцову, якому інкримінувалася фальсифікація слідчих справ і побиття арештованих. Опинившись за ґратами 5 квітня 1940 р., Михайло Кривець відразу погодився співпрацювати зі слідством. Наприкінці червня 1940 р. особливоуповноважений Київської обласного управління НКВС, молодший лейтенант держбезпеки Новиков підготував обвинувальний висновок у кримінальній справі, яка стосувалась перекручень в оперативній роботі Сквирського райвідділу НКВС. Закрите судове засідання військового трибуналу військ НКВС Київського округу про притягнення до кримінальної відповідальності О. Флейшмана та М. Кривцова за статтею 206 КК УРСР (порушення соціалістичної законності) відбувалося упродовж 3-8 серпня 1940 р. у клубі Сквирського райвідділу НКВС. Представники радянської Феміди – військовий юрист 2-го рангу Лупало, молодший лейтенант держбезпеки Свирський і сержант держбезпеки Маключенко засудили Оскара Флейшмана³⁸ до 8 років позбавлення волі, а Михайла Кривця³⁹ до 6 років виправно-трудових таборів⁴⁰. Приховані режисери судового процесу над колишнім керівником Сквирського відділу НКВС і його підлеглим домагалися у першу чергу послаблення соціального невдоволення від сваволі чекістів ніж серйозного перегляду результатів Великого терору.

Отже, Сквирський район як «об'єкт» оперативної розробки, характеризувався співробітниками органів НКВС як місцевість з вираженими ознаками підтримки ідеї української державності, тривалою повстанською боротьбою місцевих жителів проти радянської влади, домінуванням в економіці краю аграрної галузі. За допомогою агентурно-інформаційної мережі у підконтрольному оперативному секторі радянські спецслужби здійснювали моніторинг суспільних настроїв селян, робітників, інтелігенції; відстежували діяльність православного духовенства, протестантських релігійних організацій, збирали інформацію про економічний уклад села (кількість заможних селян, середняків, бідняків); фіксували стан виробництва, рівень дисципліни, випадки зловживань у колгоспах, радгоспах, на заводах і фабриках; здійснювали контроль над санітарно-медичними, освітянськими закладами, залізничним транспортом; формували базу так званих неблагонадійних елементів, накопичували компрометуючі матеріали на осіб у вигляді агентурних справ і справ-формулярів. Чекістські теки та дос'є стали у нагоді в добу Великого терору – масштабної боротьби сталінського режиму із потенційною «п'ятою колоною» (троцькістами, куркулями, колишніми політичними опонентами). Масові репресивні акції у Сквирському районі проводилися за національно-виробничим принципом. Серед заарештованих переважали колгоспники, «номенклатура»

³⁸ У розпал німецько-радянської війни, у серпні 1941 р. О.С. Флейшман був звільнений з табору та відправлений на фронт. Після завершення Другої світової війни працював заступником начальника Управління МВС по Львівській області. З 1959 р. О. Флейшман проживав у м. Сімферополі.

³⁹ Покарання Михайло Кривцов відбував у м. Канську Красноярського краю РСФРР. Указом Президії Верховної Ради СРСР термін ув'язнення М.М. Кривцову було зменшено до 5 років і достроково звільнено з під-варті у березні 1945 року. Проживав у селищі Клевань-2 Клеванського району Рівненської області. У часи «хрущовської відлиги», у грудні 1958 р. М. Кривцов звернувся до Голови Верховної Ради СРСР К. Ворошилова з проханням про зняття судимості. Розглянувши архівно-слідчу справу, помічник військового прокурора Київського військового округу Козін прохання М. Кривцова про реабілітацію відхилив (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 3. Арк. 169-233).

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57367. Т. 3. Арк. 119-120.

сільськогосподарських підприємств, «особи ворожої національності (поляки та німці). Намагаючись вчасно виконати оперативні накази НКВС з репресування куркулів та «інонаціонального елемента» співробітники Сквирського райвідділу НКВС часто-густо вдавалися до практики «простої реєстрації і штампування слідчих матеріалів», застосування до арештантів заборонених психологічних і фізичних засобів тиску. «Беріївська відлига» (кінець 1938 – 1939 рр.) призвела до припинення масових політичних репресій у регіоні та вибіркових звинувачень співробітників Сквирського райвідділу НКВС у «порушенні соціалістичної законності».

Oleh Bazhan

Mass Operations of the NKVD in the Skvyra District of Kyiv Region in 1937-1938: Perpetrators and Victims

Abstract: Skvyra district as an “object” of operational development was characterized by NKVD officers as an area with pronounced signs of support for the idea of Ukrainian statehood, a long-term insurgent struggle of local residents against the Soviet authorities, and the dominance of the agrarian sector in the economy of the region. With the help of the intelligence and information network in the controlled operational sector, the Soviet special services monitored the public mood of the peasants, workers, and intelligentsia. In addition, they monitored the activities of the Orthodox clergy, and Protestant religious organizations, collected information about the economic structure of the village (the number of wealthy peasants, middle peasants, and poor people); recorded the state of production, the level of discipline, cases of abuse in collective farms, state farms, plants and factories; exercised control over sanitary and medical, educational institutions, railway transport; formed a base of the so-called unreliable elements, and accumulated compromising materials on individuals in the form of agency files and form-files.

Chekist document files came in handy during the Great Terror – the large-scale struggle of the Stalinist regime against the potential “fifth column” (Trotskyists, kulaks, former political opponents). Mass repressive actions in the Skvyra district were carried out according to the national-production principle. The majority of those arrested were collective farm workers, the ‘nomenclature’ of agricultural enterprises, and “persons of enemy nationality” (Poles and Germans). In an effort to timely implement operational orders of the NKVD to repress the kulaks and the “enemy national element”, the employees of the Skvyra District Department of the NKVD often resorted to the practice of “simple registration and stamping of investigative materials”, the use of prohibited psychological and physical pressure on detainees. The ‘Beriya Thaw’ (the end of 1938-1939) led to the end of mass political repressions in the region and selective accusations of employees of the Skvyra District Department of the NKVD in “violation of socialist legality”.

Keywords: Skvyra district of Kyiv region, political repression, state security bodies, extrajudicial bodies